

Դիաննա Միրիջանյան, պ. գ. թ.
ՀԱԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐԵ ՏԱՊԱՆՆԵՐԸ

Քարե տապանները Հայաստանի միջնադարյան թաղման կառույցների տեսակներից են, որոնք լայնորեն տարածված էին հատկապես վաղ միջնադարում, իսկ հետագա դարերում հազվադեպ են¹: Դրանց մասին մասնագիտական գրականության մեջ համապարփակ ուսումնասիրություններ չկան, ուստի ներկա հոդվածը միտված է այդ բացը լրացնելուն:

Թ. Թորամանյանը, նկատելով թաղման այդ կառույցները, առաջինն էր, որ իր դիտարկումների հիման վրա փորձ է արել տիպաբանել դրանք՝ միաժամանակ անդրադառնալով բնակչության կողմից քարե տապանների երկրորդային օգտագործման հարցին²:

Ներկա հոդվածում փորձ է արվում տարբեր հուշարձանների պեղումներով և պատահականորեն հայտնաբերված քարե տապանների դիտարկմամբ տալ դրանց տիպաբանությունը և ժամանակագրությունը:

Հիմնաբառեր՝ թաղման կառույց, սարկոֆագ, տիպաբանություն, թվագրություն, վիճակագրություն, մասունք:

Ուրարտական և անտիկ շրջանի քարե տապանները

Սարկոֆագները հայտնի են դեռևս ուրարտական շրջանից, մասնավորապես Արգիշտիխիսիլիից և Ալթին-թեփեից, և թվագրվում են մ.թ.ա. 8-րդ դ.³: Դրանք պատրաստվել են տեղական սև կամ կարմիր տուֆից և ծածկվել մեկից երեք սալաքարերով: Ուրարտական շրջանում սարկոֆագները լինում են ինչպես երկար, ուղղանկյունաձև, այնպես և սնդուկանման⁴: Արգիշտիխիսիլիից 1973 թ. հայտնաբերված սարկոֆագը հատակին ունի 3–4 սմ տրամագծով միջանցիկ մի անցք⁵, որի մասին կխոսենք ստորև:

Հետուրարտական շրջանից 4 սարկոֆագներ հայտնի են Գեղաղիից, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 5–3-րդ դդ.: Դրանք պատրաստված են սև և կարմիր տուֆից և ծածկված մեկ ամբողջական տուֆե սալով: Սարկոֆագներում հայտնաբերվել են փոքրաթիվ, բայց ուշագրավ գտածոներ⁶: Անտիկ շրջանի

¹ Քարե տապան տերմինը հստակ բնորոշում է թաղման կառույցի այդ տեսակը: Հայերենի արմատական բառարանում քարե տապանը բնորոշվում է որպես «արկղ, արկղի նման՝ չորս կողմը փակ նաւ (Նոյի), մեռելի սնտուկ, գերեզման, դամբան» [Աճառեան 1926, 373]:

² Թորամանյան 1942, 26–27:

³ Есаян и др. 1991, 23.

⁴ Tiratsyan 2014, 144.

⁵ Մարտիրոսյան, Թորոսյան 1986, 221–222:

⁶ Խաչատրյան 1966, 83–93:

սարկոֆագներ հայտնի են Վարդգաղից, Կարմրաքարից, Բենիամինից⁷: Դրանք արտաքին և ներքին լավ մշակում ունեցող ուղղանկյունաձև արկղեր են և թվագրվում են մ.թ. 3–4-րդ դդ.: Ուշագրավ է, որ ծածկասալերի վրա ևս անցքեր (անցքերի տրամագիծը՝ արտաքուստ 6–8 սմ, ներսից՝ 5–10 սմ) կան: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև որոշակի իրերի առկայությունը թաղման կառույցներում, թույլ են տալիս սարկոֆագները չհամարել քրիստոնեական: Գուսանագյուղից (Շիրակի մարզ) ևս հայտնաբերվել են բազմաթիվ քարե տապաններ, որոնք ծածկված են եղել միակտոր սալերով, որոնց թվագրությունը թեև հստակ չէ, սակայն Թորամանյանը դրանք համարում է նախաքրիստոնեական⁸:

Վաղմիջնադարյան քարե տապանները

Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր, 4-րդ դ. պատմիչ Զենոբ Գլակն ուշագրավ վկայություն ունի սարկոֆագում Ս. Կարապետի և Աթանագինեսի մնացյալ նշխարներն ամփոփելու վերաբերյալ. «Նույն ձևով էլ կարգավորեցինք նշխարների հանգստարանը, դրեցինք մի մարդահասակ քարե տապանում. իսկ երկու վկաներինը դրեցինք եկեղեցու աջակողմյան դռան մոտ»⁹:

Ընդհանուր ծավալների մշակումներով բոլոր սարկոֆագները գրեթե միանման են: Սակայն կառուցվածքային մանրամասն դիտարկումները թույլ են տալիս դրանք բաժանել մի քանի տիպերի.

1. Ուղղանկյունաձև՝ ներքուստ մշակված, արտաքուստ անմշակ: Հավանաբար այս տեսակի քարե դագաղի մասին է խոսում նաև Թ. Թորամանյանն իր նկարագրություններում. «Իմ տեսած տապաններուն մեջ մեկ տեսակ մը կար, որ պարզ երկար քառակուսի սնտուկ է, բոլորովին պարզ և արտաքուստ հազիվ կոկված, ինչ որ ապացույց է թե հողին մեջ պետք է թաղվեր, ոչ թե հողեն դուրս երևնար»¹⁰: Նմանօրինակ երկու քարե դագաղներ հայտնի են նաև Լմբատավանքից, որոնք գտնվում են եկեղեցու հյուսիսարևելյան հատվածում [նկ. 1]:

2. Ուղղանկյունաձև՝ ներքուստ և արտաքուստ կանոնավոր մշակված: Այս տեսակը ամենատարածվածն է և հաճախ է հանդիպում տարբեր հնավայրերի պեղումների ժամանակ: Մասնավորապես մեզ հայտնի է Աղցքից [նկ. 2]¹¹, Գառնիից¹², Երերույքից¹³, Ջրվեժից [նկ. 3], Վանաձորից [նկ. 4], Գոգարանից¹⁴, Գետարգելի եկեղեցուց [նկ. 5], Էջմիածին քաղաքի մշակույթի տան մոտ բացված բազիլիկ եկեղեցու շրջակայքից¹⁵: Ուշագրավ օրինակ է Ջրվեժում Ն. Տոկարսկու պեղած դամբարանասարահի սարկոֆագը, որն ունի ոչ կանոնա-

⁷ Եզանյան 2010, 50–52:

⁸ Թորամանյան 1942, 26–27:

⁹ Մամիկոնյան 1989, 48–49:

¹⁰ Թորամանյան 1948, 55:

¹¹ Սիմոնյան և այլք 2017–2018, 27:

¹² Хачатрян 1976, 19–20:

¹³ Տոնապետյան 2020, 123:

¹⁴ Kalantaryan et al. 2015, 41–42.

¹⁵ Կարախանյան և այլք 1992, 159–160:

վոր ուղղանկյան տեսք (218×125×63×7–14 սմ, բարձրությունը՝ 63 սմ): Կարմրավուն տուֆից այս հսկա սարկոֆագը դամբարան է մտցվել կառուցման ընթացքում՝ վերևից, կամ արևմտյան կողմի անավարտ մուտքից և դամբարանաքահում հաված է հյուսիսարևելյան անկյանը¹⁶: Սարկոֆագային թաղումներով մի ամբողջ դամբանադաշտ գտնվում է նաև Արցախում՝ Գյավուրկալա կոչվող բնակավայրի մոտ¹⁷:

3. Ուղղանկյունաձև՝ կլորացող եզրերով: Նման օրինակներ կան Ջրվեժում¹⁸:

4. Ուղղանկյունաձև՝ մի կողմում լայն, ոտքերի հատվածում նեղ: Նման սարկոֆագներ կան Լոռու մարզի Կուրթան գյուղի թանգարանի բակում¹⁹ (նկ. 6), Ապարանի բազիլիկի շրջակայքում [նկ. 7]: Վերջինիս պեղումների ժամանակ՝ արքիդի հարավարևելյան անկյունում բացվել է սարկոֆագներով թաղումների մի ամբողջ շարք, որոնց մանրամասն նկարագրություն, ցավոք, չկա²⁰:

5. Արտաքինից ուղղանկյունաձև, ներքուստ՝ մարդու մարմնի ձևով մշակված: Ունի երկու տարատեսակ.

ա. Փորված է այնպես, որ գլխի համար առանձին շրջանաձև փորվածք ունի: Գլխից հետո փորված է ուսերի լայնության հատվածը, որն այս տարատեսակում խիստ ուղիղ գծերով է արված: Այնուհետև աստիճանաբար նեղանում է և ստանում մարդու մարմնի ձև: Օրինակները հանդիպում են Լմբատավանքում²¹, Արուճում²²:

բ. Այս տարատեսակը նախորդից տարբերվում է միայն ուսերի հատվածով, որտեղ գլխից անցումը իրականացված է շրջանաձև. սրա լավագույն օրինակը Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու արևելյան հատվածում գտնվող սարկոֆագն է [նկ. 8]:

Միջնադարյան սարկոֆագները հիմնականում ծածկվել են մեկ ընդհանուր սալից մինչև երեք-չորս մասից բաղկացած ծածկասալերով²³, կամ երկլանջ կափարիչներով²⁴, որոնք մնում էին հողի մեջ կամ հողի մակերեսին:

Քարե տապանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց ներքին խորությունը փոքր էր՝ միջինը 35–45 սմ, իսկ կափարիչները հանգուցյալի մարմնից բարձր էին 10–15 սմ: Քարե դագաղները պատրաստվել են մեծ մա-

¹⁶ Токарский 1964, 39.

¹⁷ Պետրոսյան և այլք 2008, 190:

¹⁸ Ժամկոչյան 1986, 220–225:

¹⁹ 1990թ. Կուրթան գյուղում հայտնաբերվել է վաղմիջնադարյան միանավ եկեղեցի, որի մոտ գտնվել է նաև սարկոֆագ, մեջը չորս թաղումով [Ամսեյան 1991, 108–109]: Ընդգծենք, որ այն մեր այցելության ժամանակ չկար, իսկ Կուրթանի թանգարանի բակում գտնվող սարկոֆագի մասին որևէ տվյալ չկարողացանք իմանալ և հնարավոր չեղավ նույնակա-նացնել եկեղեցու մոտ հայտնաբերվածի հետ:

²⁰ Սահիկյան 1955, 55:

²¹ Թորամանյան 1948, 55–56:

²² Սադոյան 1985, 172:

²³ Միրիչանյան 2014, 276–277:

²⁴ Միրիչանյան 2019, 121–128:

սամբ կարմիր կամ սև տուֆից, հազվադեպ՝ բազալտից, իսկ Արցախում՝ կրաքարից:

Ընդգծենք, որ քարե տապանները դրվել են ինչպես հողի մեջ, այնպես և դամբարանասարահներում: Վերջինիս օրինակներից է Ջրվեժի՝ վերը նշված սարկոֆագը: Ցավոք, հայտնի չէ, թե ում համար է եղել նման մեծ սարկոֆագը: Իսկ ահա Արևմտյան Շիրակի Նախճավան բնակավայրում գտնվող երկսրահ դամբարանում հայտնի է, որ տեղադրված է եղել Արտավազդ Կամսարականի սարկոֆագը: Այդ մասին փաստում է երկթեք տապանաքարի վրա արված արձանագրությունը²⁵: Ելնելով վիմագրի բովանդակությունից, վիմագրագետ Ա. Մանուչարյանը դամբարանի կառուցման հավանական ժամանակը համարում է 7-րդ դ. 50–60-ական թվականները²⁶:

Չարգացած միջնադարի քարե տապանները

Առավել ուշագրավ է սարկոֆագների կիրառումը զարգացած միջնադարում, որի մասին տվյալներ՝ մինչև վերջերս չկային: Կարծիք կար, որ սարկոֆագները տարածված են եղել վաղ միջնադարում, որից հետո չեն կիրառվել: Սակայն Սիսիան քաղաքի Ն. Ադոնցի անվան պատմության թանգարանի բացօթյա Քարեդարանում ցուցադրված բազալտե սարկոֆագը փաստում է հակառակը: Սարկոֆագը թանգարան է բերվել Սյունիքի մարզի Շաքի գյուղից, 1985 թ.: Եզրային հատվածում այն ունի աստիճանաձև մշակում, որպեսզի կափարիչը հերմետիկ փակվի [սկ. 9]: Առավել ուշագրավ է, որ սարկոֆագն ունի եռատող արձանագրություն, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն հողում չի թաղվել, այլ դրվել է դամբարանարահում:

Հիմք ընդունելով տառաձևերի հնագրական առանձնահատկությունները՝ տապանագիրը թվագրվում է 11–12-րդ դդ.: Արձանագրության վիմագրական քննությունից պարզվել է, որ սարկոֆագում թաղվել է Սյունյաց Գրիգոր Բ արքան, որը մահացել է 1166 թ. և հավանաբար թաղվել Շաքիի վանական համալիրում²⁷: Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ զարգացած միջնադարում ևս շարունակվել է քարե դագաղների կիրառությունը՝ հատկապես բարձրաշխարհիկ անձանց պարագայում: Միաժամանակ կարող ենք փաստել, որ զարգացած միջնադարում կառուցվող հատուկ իշխանական թաղումների համար նախատեսված տապանատներում դրվել են ոչ միայն հարթ սալատապաններ (Նորավանք²⁸, Սանահին²⁹), այլև սարկոֆագներ:

Ուշ միջնադարի քարե տապանները

Այս շրջանի տապանների մասին տեղեկությունները ևս լրացվեցին վեր-

²⁵ Орбели 1963, 409–413; Մնացականյան 1982, 103–105:

²⁶ Մանուչարյան 1977, 104:

²⁷ Հարությունյան 2018, 142–148:

²⁸ Մաթևոսյան 2017, 18–23. Սմբատի տապանատան մուտքից վերև վայելչագիր արձանագրությունը վկայում է. «ԵՄՏԱՐՍԱԻՃ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԴԱՐԱՐԱՆՍ ՅԱՂԱԳՍ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈ ՍՄՊԱՏ ԱՐԲԱԻՆ...»:

²⁹ Բարխուդարյան և այլք 2012, 107–110:

ջին տարիներին: Մասնավորապես 2019թ. Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան մոտակայքում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ, բացվել է սարկոֆագային թաղում տապանաքարով: Ծածկասալի արձանագրության ուսումնասիրությամբ պարզվեց, որ հանգուցյալը Հովհաննավանքի երբեմնի առաջնորդ, նշանավոր հոգևոր գործիչ Ջաքարիա Վաղարշապատցին է, ով վախճանվել է 1659 թ.³⁰: Սարկոֆագը դրսից և ներսից լավ մշակված ուղղանկյունաձև տապան է՝ պատրաստված դարչնագույն տուֆից (1,91×0,84×0,45): Այսպիսով, վերջին շրջանի նորահայտումները փաստում են, որ քարե տապաններում թաղումներ կատարվել են առնվազն մինչև 17-րդ դ. և ուշ միջնադարում ևս կիրառվել են:

Քարե տապանների երկրորդային կիրառությունը

Նախաքրիստոնեական շրջանի որոշ սարկոֆագներ կամ դրանց ծածկասալերն ունեն անցքեր, որոնք, ըստ ուսումնասիրողների, կապ ունեն հոգու մասին ժողովրդական հավատալիքների հետ³¹: Քրիստոնեական շրջանի սարկոֆագների վրա անցքերն արվել են հետագայում՝ երկրորդային կիրառման նպատակով: Առավել հաճախ դրանք օգտագործվել են որպես ջրի գոտ՝ անասուններին ջրելու համար: Ինչպես փաստում է Թ. Թորամանյանը, Գուսանագյուղում շուրջ հինգ տասնյակի հասնող լավ պահպանված սարկոֆագներ գյուղացիները տարել են ամառային արոտավայր՝ անասուններին ջուր տալու համար³²: Սիսիանի սարկոֆագը ևս հատակին անցք ունի և ենթադրաբար երկրորդային օգտագործմամբ ծառայել է որպես գոտ:

Սարկոֆագներն օգտագործել են նաև որպես ցորենի կամ ալյուրի շտեմարան, որի մասին վկայում է Ե. Լալայանը³³: Այսպիսով, սարկոֆագները, լինելով լավ մշակված քարե կառուցվածքներ, հետագայում ևս օգտագործվել են՝ ծառայելով որպես ջրի գոտ, այնպես էլ իբրև ցորենի և ալյուրի պահեստարան:

Սարկոֆագը որպես մասունքարան

Ուշագրավ է, որ քարե տապաններում ամփոփվել են նաև սրբերի մասունքներ, ինչի մասին վկայում է Ջենոբ Գլակը³⁴: Պատմիչների տեղեկությունները հաստատվում են նաև փաստացի տվյալներով: Այսպես, Կոտայքի մարզում է գտնվում Կարենիսի նշանավոր վանական համալիրը, որից այժմ պահպանվել են եկեղեցին և ավելի ուշ արևմուտքից կցված գավիթը: Ըստ ավանդության՝ եկեղեցին կառուցվել է ի հիշատակ Մատթեոս և Անդրեաս առաքյալների, քանզի այստեղ են պահվել նրանց մասունքները³⁵: 18-րդ դ. կեսերին

³⁰ Հարությունյան, Բաղիշյան 2020, 44–57:

³¹ Մարտիրոսյան, Թորոսյան 1986, 221–222:

³² Թորամանյան 1942, 26–27:

³³ Լալայան 1898, 191:

³⁴ Մամիկոնյան 1989, 48–49:

³⁵ Շահյաթունեանց 1842, 206:

համալիրն արդեն անվանում էին Ս. Առաքելոց վանք՝ առանց ընդգծելու առաքյալների անունները³⁶:

Կարենիսի եկեղեցին առանձնահատուկ է աղոթասրահի տակ գտնվող ստորգետնյա դամբարանի շնորհիվ: Սա թաղակապ, արևելքում կիսաշրջանաձև ավարտվող փոքր շինություն է՝ կառուցված բազալտե փոքր աղյուսանման քարերով: Դամբարանի աստիճանները տանում են դեպի մուտքը, որն արևմտյան կողմում է: Կառույցի փոքր չափերից ելնելով՝ Մ. Հասրաթյանը նկատել է, որ այն նախատեսված է եղել ոչ թե թաղման, այլ մասունքներ պահելու համար³⁷:

Առավել ուշագրավ է դամբարանի արևելյան հատվածում առկա խորշը, որի մեջ ամփոփված է երկմասանի սև տուֆե սարկոֆագը [նկ. 10, 11]: Այն իր կառուցվածքով եզակի է Հայաստանի տարբեր շրջաններից մինչ օրս հայտնի գերեզմանային կառույցների շարքում: Սարկոֆագը երկայնական միջնորմով բաժանված է երկու մասի՝ ենթադրաբար նախատեսված երկու անձի համար: Ելնելով սարկոֆագի երկարության (120 սմ) և առանձին խցերի լայնության (24 սմ և 25 սմ) համամասնություններից՝ Ա. Ղազարյանը իրավացիորեն ենթադրել է, որ սարկոֆագում ամփոփվել են ոչ թե հանգուցյալների մարմինները, այլ առաքյալների մասունքները³⁸: 18-րդ դ. սկզբներին առաքյալների մասունքները կամ դրանց մի մասը³⁹ հայտնվում են Էջմիածնում և ամփոփվում արծաթե մասնատուփի մեջ⁴⁰:

Վերջին շրջանում Կարենիսի գյուղացիների նախաձեռնությամբ իրականացված մաքրման աշխատանքների արդյունքում բացվել է նաև սարկոֆագի հարթ ծածկասալը⁴¹:

Նմանօրինակ նեղ սալարկղային թաղում բացվել է նաև Ջրվեժի եկեղեցու պեղումների ժամանակ: Սալարկղի լայնությունը՝ 26 սմ և տապանաքարի արձանագրությունը ([Ս.] ՊԱ. ՀԱՐԱՆ ԹԱԹԼՈՅԷ) հիմք են տվել պեղող ճարտարապետ Ն. Տոկարսկուն եզրակացնելու, որ այստեղ ամփոփվել են ումն Թաթուլի մասունքները⁴²:

Այսպիսով, թեև երկու առաքյալները քարոզել են Հայաստանի սահմաններից դուրս, այնուհանդերձ բուն Հայաստանում նրանց պաշտամունքը եղել է բավական տարածված: Նրանց մասունքներն ամփոփվել են միասին՝ ինչպես սարկոֆագում, այնպես էլ մասնատուփում:

³⁶ Միմոն Երևանցի 2003, 395:

³⁷ Հասրաթյան 1975, 50:

³⁸ Казарян 2000, 101–102.

³⁹ Մեսրոպ Սմբատյանցը հիշատակում է, որ 1895 թ. խորանի տակից դարձյալ մասունքներ են գտնվել, որոնք Բջնիի տեսուչ Միքայել վարդապետը ներկայացրել է կաթողիկոսին [Սմբատյանց 1895, 307]:

⁴⁰ Էջմիածնի գանձեր 1984:

⁴¹ Միրիջանյան 2017, 184–188:

⁴² Токарский 1959, 45–46.

Եզրակացություն

Քարե տապանները (սարկոֆագ) թաղումների համար կիրառվել են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից: Վաղ միջնադարում դրանք լայնորեն գործածվում են թաղման այլ կառույցների հետ միաժամանակ՝ ներկայանալով մի քանի տեսակներով: Սարկոֆագները դրվել են ինչպես հողի մեջ, այնպես էլ դամբարանասրահներում: Վերջիններս պատկանել են հասարակության մեջ բարձր դիրք ունեցող անձանց, ինչպես փաստում է Արտավազդ Կամսարականի սարկոֆագի արձանագրությունը: Վաղ միջնադարում քարե տապաններում ամփոփվել են նաև սրբերի մասունքներ, ինչի մասին վկայում են պատմիչները և փաստում գտածոները (Կարենիս): Հետագա դարերում ևս քարե տապանները կիրառվել են, դրանց մասին փաստական տվյալները վերջին տարիներին ավելանում են (Միսիան, Էջմիածին): Այսպիսով, միջնադարյան քարե տապանների ուսումնասիրությունը նոր բացահայտումներով լրացնում է պատմիչների տեղեկությունները փաստական նյութով, միաժամանակ ամբողջացնում մեր պատկերացումները դրանց տեսակների, կիրառության, թվագրության մասին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Սկզբնաղբյուրներ

ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ և այլք 2012

Բարխուդարյան Ս. Գ., Ղաֆադարյան Կ. Գ., Սաղումյան Ս. Տ., Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, Երևան, «Գիտություն», 2012:

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ 1989

Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989:

ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ 1842

Շահխաթունեանց Հ., Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. Ա, Էջմիածին, Ս. Էջմիածնի տպ., 1842:

ՍՄԲԱՏՅԱՆՑ 1895

Սմբատյանց Ս., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ., 1895:

ՄԻՄԵՈՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ 2003

Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Գ. Համբարձումյանի, Երևան, «Մոլոնի», 2003:

Ուսումնասիրություններ

ԱՄՍԵՅԱՆ 1991

Ամսեյան Ա., Կուրթան գյուղի նորահայտ եկեղեցին // ՀՀ-ում 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Երևան, 1991:

ԵԳԱՆՅԱՆ 2010

Եգանյան Լ. Բ., Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություններ, Երևան-Գյումրի, «Գիտություն», 2010:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԱՆՁԵՐ 1984

Էջմիածնի գանձեր (ալբոմ), Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ., 1984:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ 1942

Թորամանյան Թ. Հ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, Արմֆան, 1942:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ 1948

Թորամանյան Թ. Հ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948:

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ 1986

Ժամկոչյան Ա. Ս., Ջրվեժի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1986, № 1, 220–225:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1898

Լալայեան Ե. Ա., Սիսիան, Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Նշանա-վոր վանքեր // Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1898, Գ, 186–193:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 1966

Խաչատրյան Ժ. Դ., Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1966, № 1, էջ 83–93:

ԿԱՐԱՆՄԱՆՅԱՆ 1992

Կարախանյան Գ. Հ., Սարգսյան Գ. Գ., Մելքոնյան Հ. Ա., Հարությունյան Պ. Պ., Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ // Բանբեր Երևանի հա-մալսարանի, 1992, № 2, 158–163:

ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ 1875

Հասրաթյան Մ. Մ., Ամարասի ճարտարապետական համալիրը // Լրաբեր հասա-րակական գիտությունների, 1975, № 5, 35–52:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ 2018

Հարությունյան Ա. Է., Սյունյաց Գրիգոր Բ արքայի անվանակիր սարկոֆագը // Բանբեր Հայագիտության, 2018, № 1, 137–149:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ԲԱՂԻՇՅԱՆ 2020

Հարությունյան Ա. Է., Բաղիշյան Ա. Գ., Ջաքարիա վարդապետ Վաղարշապատցին և նրա նորահայտ դամբարանը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում // Էջմիածին, 2020, № 1, 44–57:

ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ 2017

Մաթևոսյան Կ. Ա., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուլնի», 2017:

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ 1977

Մանուչարյան Ա. Ա., Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկա-յագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ԹՈՐՈՍՅԱՆ 1986

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Թորոսյան Ռ. Մ., Արգիշթիսիսիլիի սարկոֆագը // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1986, № 3, 221–227:

ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ 2014

Միրիջանյան Դ. Հ., Հայաստանի վաղմիջնադարյան գերեզմանային կառույցների դասակարգման փորձ // Հաքիտուս I, Հայաստանի և հարակից երկրների ազգա-բանություն և հնագիտություն, Երևան, «Գիտություն», 2014, 272–291:

ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ 2017

Միրիջանյան Դ. Հ., Կարենիսի վանքի Անդրեաս և Մատթեոս առաքյալների սարկո-ֆագ-մատունքարանը // Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթու-թյունը-Բ, Երևան, «Գիտություն», 2017, 182–186:

ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ 2019

Միրիջանյան Դ. Հ., Դիտարկումներ Հայաստանի վաղմիջնադարյան տապանաքա-րերի շուրջ // Հայագիտության հարցեր, 2019, № 1 (16), 121–129:

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ 1982

Մնացականյան Ս. Ս., Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ և այլք 2008

Պետրոսյան Հ.Լ., Խաչատրյան Ժ.Դ., Փիլիպոսյան Ա.Ս., Հակոբյան Հ.Պ., Սաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ.Վ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները // Հին Հայաստանի մշակույթը, Հանրապետական գիտական նստաշրջան XIV (խմբ. Պ. Ավետիսյան), Երևան, «Գիտություն», 2008, 187–199:

ՍԱԴՈՅԱՆ 1985

Սադոյան Բ.Լ., Արուճի վաղմիջնադարյան հուշարձանները // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1985, № 4, 219–226:

ՍԱՀԻՆՅԱՆ 1955

Սահինյան Ա.Ա., Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:

ՍԻՄՈՆՅԱՆ և այլք 2017–2018

Սիմոնյան Հ.Ե., Սաֆարյան Մ.Գ., Սիմոնյան Ս.Հ., Քալանթարյան Ն.Ա., Աթոյանց Ե.Լ., Աղձքի արքայական դամբարանի պեղումների 2015–2017 թթ. արդյունքները // Հուշարձան տարեգիրք, ԺԲ-ԺԳ, «Հուշարձան», 2017–2018, 5–52:

ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ 2020

Տոնապետյան Պ.Ա., Երերույք. Քրիստոնեական Հայաստանի նշանավոր հնավայր, Երևան, Սարգիս Խաչենց, «Փրինթինֆո», 2020:

ЕСАЯН и др. 1991

Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канемян А.Г., Биайнская гробница в Ереване, Археологические памятники Армении 15, Урартские памятники, II, Ереван, изд. АН Армении, 1991.

КАЗАРЯН 2000

Казарян А.Ю., Реликвии в архитектуре средневековой Армении, Восточнохристианские реликвии, Москва, «Прогресс-Традиция», 2000, 93–120.

ОРБЕЛИ 1964

Орбели И.А., Надгробие Артавазда Камсаракана, Избранные труды, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1963.

ТОКАРСКИЙ 1959

Токарский Н.М., Джрвеж I, результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1957 г., Археологические раскопки Армении, №8, Ереван, изд. АН Арм ССР, 1959.

ТОКАРСКИЙ 1964

Токарский Н.М., Джрвеж II, Вохджаберд, результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1958–1962гг., Археологические раскопки Армении, №11, Ереван, изд. АН Арм ССР, 1964.

ХАЧАТРЯН 1976

Хачатрян Ж.Д., Гарни V, Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.), Археологические раскопки в Армении 15, Ереван, изд. АН Арм ССР, 1976.

KALANTARYAN et al. 2015

Kalantaryan A. A., Sargsyan G. G., Yengibaryan N. G., Melikyan V., Results of Excavations in Gogaran, 2007–2008 // Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2015, №1, 41–57:

TIRATSYAN 2014

Tiratsyan N. G., Two Pithos Burials from Argistihinili // Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2013–2014, №1–2, 143–158.

Dianna H. Mirijanyan

Institute of Archaeology and Ethnography

ARMENIAN MEDIEVAL SARCOPHAGI

Keywords: burial structures, sarcophagi, AD, typology, chronology, lithography, relics.

Armenian medieval burial structures are divided into several types, among which stone sarcophagi have special significance. They are widespread especially in the Early Middle Ages, and in the subsequent centuries they are very rare.

In the historical sources there are numerous evidences about burying sacred relics in sarcophagi. Numerous sarcophagi were discovered during archaeological excavations, but these have never been discussed in scientific literature in detail. By volume all sarcophagi are almost the same, but the detailed structural explorations allow us to divide them into several types.

The present article is an attempt to systemize all the sarcophagi found during the excavations of different years, to present them according to typology and chronology. The sarcophagi are found both in the soil and inside the tomb structures, the best examples of which are the sarcophagus of Artavazd Kamsarakan with its two-sided tombstone, the irregular rectangular sarcophagus of the Jrvezh mausoleum, and the two-part sarcophagus of Karenis.

Дианна Грачевна Мириджанян

Институт археологии и этнографии

АРМЯНСКИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ САРКОФАГИ

Ключевые слова: погребальные сооружения, саркофаги, н.э., типология, хронология, литография, реликвии.

Средневековые армянские погребальные сооружения делятся на несколько типов, среди которых особое значение имеют каменные саркофаги. Они получают широкое распространение особенно в раннем средневековье, в последующие же века они довольно редки.

В исторических источниках имеются многочисленные свидетельства о захоронении священных реликвий в саркофагах. Во время археологических раскопок были обнаружены многочисленные саркофаги, которые в деталях никогда не обсуждались в научной литературе. По объему все саркофаги практически одинаковы, но детальные структурные исследования позволяют разделить их на несколько типов.

Данная статья является попыткой систематизировать все саркофаги, обнаруженные при раскопках разных лет, представить их в соответствии с типологией и хронологией. Саркофаги были найдены как в земле, так и внутри усыпальниц. Их лучшими примерами являются саркофаг Артавазда Камсаракана с двухсторонним надгробным камнем, неравномерный прямоугольный саркофаг из усыпальницы Джрвежа и двухчастный саркофаг Карениса.